

Ortaçağ'da Şam'da İslâmî İlimlerin Kurumsallaşması ve İlimin Meslek Haline Gelişi*

Joan E. GILBERT
Çev. Harun YILMAZ**

Giriş

İslâm fetihlerinin ardından sahabîler Mekke ve Medine'den ayrıldılar. Müslümanlar İspanya'dan Orta Asya'ya kadar yayılırken, [Hz.] Muhammed'in öğretilerini yaşatma arzusunda olan âlimler dinî problemleri müzakere etmek, bilgi alış-verişi yapmak ve öğretim faaliyetinde bulunmak için İslâm coğrafyasının bir ucundan diğer ucuna seyahatler yaptılar. [Hz.] Muhammed'in ashabından sonra gelen ilk nesil İslâm âlimleri tâbiûn, daha sonra gelen nesiller ise ulemâ olarak isimlendirildi. Ulemâ kelimesinin tam karşılığı "ilim adamları/âlimler"dir. Nesiller boyunca müslümanlar, toplumu İslâm'ın prensiplerine göre inşa etmek istediklerinden, ulemâ terimi din ve İslâm hukuku âlimlerini ifade etmeye başlamış ve zamanla İslâm hukukunu uygulayan hâkimleri, İslâm hukuku hocalarını, hadis râvilerini, imamları, vâizleri, hukuk müşavirlerini, sûfleri ve dinî konularda bazı uzmanlıkları olan sivil şahısları içine alacak şekilde din âlimlerinin her türünü ifade eden müşterek bir kelime haline gelmiştir. İslâm tarihinin her döneminde ulemâ, yukarıda zikri geçen belirli dinî görevlerden biriyle veya daha fazlasıyla iştigal eden din âlimlerinden teşekkül eden genel bir yapı olmuştur.

Ne var ki din âlimleri İslâm toplumunun bütünü göz önüne alınarak düşünlüdüğünde ulemâ genel ifadesi netliğini yitirmektedir. Çünkü ulemânın daha geniş toplumsal rolleri yüzyıllar boyunca değişiklik göstermiştir. Meselâ, İslâm tarihi boyunca ulemâ hem sosyal değişim yanlısı, hem de değişimin engelleyicisi olmuştur. Yine farklı zaman ve coğrafyalarda ulemâ, devlet görevlerini ya reddeden ya da kabul eden kimseler olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâm'ın ilk yüzyıllarında toplumun bütün kesimlerini temsil etmekte olan sivil ve bağımsız âlimler birbirleriyle gayri resmi bir ilişki içindeydiler. Sonraki yüzyıllarda ise ulemâ, maaşlı bürokratlar olarak hizmet verdiler ve kendi ilmî organizasyonlarının devletle bütünleşmesine göz yumdular. Bu makale 468/1076 ve 658/1260 yılları

* "Institutionalization of Muslim Scholarship and Professionalization of the Ulemâ in Medieval Damascus", *Studia Islamica*, LII (1980), s. 105-132.

** M.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi. Çevirene ait notlar köşeli parantez içinde gösterilmiştir.

arasında Ortaçağ Şam ulemâsını konu edinmektedir. Bu dönem boyunca ulemâ ile Şam'ın idareci aileleri arasındaki etkileşim, İslâm'ın sosyal yapısında ve müslümanların toplumsal hayatında mühim bir değişimi ifade eden dinî müesseselerin vakfedilmesi, İslâmî ilimlerin kurumsallaşması ve ilmin meslek haline gelmesi gibi gelişmeleri gittikçe artan bir tarzda teşvik etti.

Şam şehri İslâm tarihinin iki farklı döneminde başkent ve bütün İslâm dünyasını etkileyen siyasî, sosyal, kültürel ve entelektüel eğilimlerin kaynağı oldu. Bu dönemlerden ilki yedinci yüzyılın ortalarından sekizinci yüzyılın ortalarına kadar yaklaşık yüz yıl sürdü. Şam için özel bir öneme sahip olan ikinci dönem ise on ikinci ve on üçüncü yüzyılları içine almaktadır. Bu dönemde Türk ve Kürt hükümdarlar yerel milis kuvvetlerin yerine dış tehditlere karşı savunma yapabilecek mütehakkim birlikleri, iç kontrolü sağlamak amacıyla da bir polis gücünü devreye soktular. Şehir, tarımsal faaliyetler yoluyla üretimin artmasına ve ticaretin gelişmesine şahit oldu.

Dinî kurumların yaygınlık kazanması on ikinci ve on üçüncü yüzyıl Şam rönesansının bir parçasıydı. Ulemâ daha önceki yüzyıllarda da Şam'da faal durumda olmasına rağmen, on iki ve on üçüncü yüzyıllarda benzeri görülmemiş imkanlara sahip oldu. Bu dönemde çok sayıda yeni dinî müessese kuruldu, hocalara maaşlı pek çok memuriyet verildi ve öğrenciler için burslar tahsis edildi. Ayrıca İslâm dünyasının dört bir yanından gittikçe artan sayıda din âlimi ilmî faaliyetlerde bulunmak için Şam'a geldi ve pek çoğu buraya yerleşti.

İslâm Coğrafyasında İlmî Ağ

On iki ve on üçüncü yüzyıl Şam'ında İslâmî ilimlerin tebellür etmesinden önce ve İslâm'ın ilk yıllarından itibaren sahabîler, tabiün ve sonraki ulemâ nesilleri dinî bilgiyi elde etmek ve yaymak için İslâm coğrafyasının her yerine yolculuk etmekteydiler. Bilgiyi araştırma konusundaki seyahat geleneği geç dönem ulemânın eğitim ve kariyer anlayışına da hâkim oldu. Fetih ve ihtidâ, çeşitli etnik kökene mensup ve farklı diller konuşan grupları Arap-İslâm hâkimiyet alanı bünyesine dâhil ettikçe için İspanya, Kuzey Afrika ve Orta Asya gibi uzak bölgelerden olan müslüman âlimler birbirleriyle ferdi iletişim yolları aradılar. Böylece bütün İslâm dünyası üzerinde bir akademik ilişkiler ağı genişlemeye başladı. Müslüman âlimler, dinî bilgi alış-verişi etrafında gelişen pek çok dinî, meslekî ve sosyal pratiği paylaşan kimseler olarak yolculuklar yaptılar. Bu organize çabalar tüm İslâm coğrafyasında İslâmî bir eğitim sistemi meydana getirdi.

XI, XI ve XIII. yüzyıllarda din bilginleri çoğu zaman ilk eğitimlerini önce doğdukları şehirde aldıktan sonra, eğitimlerini sürdürmek üzere genellikle birden fazla yere seyahat ederlerdi. Yeteri kadar ilim tahsil ettikten ve ehliyetlerini kanıtlayan belgeleri topladıktan sonra kendi memleketlerinde veya başka yerler-

de bir görev almayı beklerlerdi. Onlar yaşadıkları her yerde hem öğretim faaliyeti bulundular, hem de yerli ve dışarıdan gelen âlimlerden de istifade ederek kendi birikimlerini geliştirdiler. Gelecekte bir yerde görev almaları popülerliklerine ve tanınmışlıklarına bağlı olabileceğinden âlimler, öğrenci kazanma ve şöhretlerini artırma peşindeydiler. Muâsırları ve biyografi yazarları, bir âlimi diğer bir âlimle mukayese etmekte tereddüt etmemekteydi. Derslerine katılan öğrencilerle halkın sayısı ilmî şöhret için mühim göstergelerdendi. Her nesilde iki veya üç âlimin öne çıktığı kabul edilmekte ve diğer âlimler hem bir araya gelmek hem de onlardan ilim almak için bu âlimlere gitmekteydiler. Zira, o güne ait ulemâ biyografileri, aynı dönemde yaşayan âlimlerin aynı şehirlere seyahat ettiklerini ve neredeyse aynı meşhur kişilerden ilim tahsil etmiş olduklarını ortaya koymaktadır.

Din, İslâm coğrafyasındaki ilmî ağın temeli ve gezgin âlimler için önemli bir motivasyon kaynağıydı. Meselâ insanlar [Hz.] Muhammed'e kadar uzanan râvi zincirinin bir parçası olabilmek gibi dinî bir tecrübe uğruna muhaddis olmaktadır. Âlimler, geçmişe uzanan ve kendi öğrencileri vasıtasıyla da geleceğe uzanacak olan ilmî otoriteler zincirindeki yerlerini güvence altına almak için seyahatlerinde nesillerinin en seçkin âlimlerinden ilim tahsil etmeyi hedefliyorlardı. Onlar kendilerinin, ulemâ nesilleri arasındaki canlı halkalar olduklarını düşünüyorlardı.¹ Hac yolculuğu ile dinî bilgiyi elde etmek için yapılan yolculuk çoğu zaman birleşiyordu.

İslâm coğrafyasındaki ilmî ağın işleyişinde temel unsur bireysel ilişkilerdi. Sistemi tamamlayan toplumsal ilişkiler ise, kendi şehrinde ve İslâm dünyasının diğer bölgelerinde yaşayan nüfuzlu âlimleri tanımayı, benzer kariyeri paylaştığı diğer öğrencilerle irtibat halinde olmayı ve evlilik yoluyla akrabalık münasebetleri tesis etmeyi kapsamaktaydı. Bazı öğrenciler çok sayıda üstattan ders alırken; bazıları uzun yıllar bir hocanın yanında kalıp onun nezaretinde, bir veya iki işle iştigal eder ve onun arkadaşı veya kıdemce ondan daha düşük bir meslektaşısı gibi davranırdı. Bazı durumlarda bir öğrenci yalnızca bir tek şahıstan ders alır, hocası bir yerden başka bir yere gittiğinde onu takip eder ve hocasının göç etmiş olduğu yeni bölgeye kendisi de yerleşirdi. Bir âlim kendi memleketinde veya seyahat etmiş olduğu yerlerden birinde bölgenin yerlisi veya dışarıdan gelip yerleşmiş olan bir hocanın kızıyla evlenebilir ve böylece şehre yeni gelmiş olan hoca, yerleşik bir ulemâ ailesine dahil olabirdi. Böylece şehirlerarası evlilik bağları oluşmaya başlamış ve bu durum İslâm dünyasındaki ulemâ camiasını güçlendirmiştir.² İşte

¹ İbn Hallikân, *Ibn Khallikan's Biographical Dictionary* (trc. Mac Guckin de Slane), Beyrut 1970, II, 387-388.

² İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl 'alâ tabakati'l-Hanâbile* (nşr. Muhammed Hamîd el-Fıkî), Kahire 1952-1953, II, 294, 296. İbn Receb kendi vatani dışında ilim tahsil eden, evlenen ve çocuk sahibi olan âlimleri tanımlamak için şu kalıp ifadeyi geliştirmiştir: semî'a bihâ, tefekkahe bihâ, tezevvece bihâ ve vülide lehü.

ilmî ilişkilerin bu gücü, kişilerin tek başlarına veya beraberlerinde tek bir kişiyle (çoğu zaman baba ve oğul veya iki erkek kardeş) nasıl yolculuk edebildiklerini, İslâm coğrafyasının dört bir tarafındaki şehirlerde nasıl ilgi ve kabul gördüklerini ve nasıl istihdam edildiklerini açıklamaktadır.

Ulemâ dinî konuların yanında siyasî olaylar hakkında da yazışmakta ve İslâm dünyasının diğer bölgelerindeki meslektaşlarını kendi bölgelerinde meydana gelen önemli askerî ve siyasî hadiselerden haberdar etmekteydiler. Meşhur bir âlim vefat ettiğinde İslâm dünyasındaki bütün insanlar onun için yas tutardı. Ulemâ ailelerinden gelen hevesli öğrenciler, yolculukları sırasında aynı zamanda akrabaları olan meslektaşlarının yardımına başvurabilmekte, bazıları ise kendi başlarına yolculuğa çıkmaktaydı. Belirli bir dinî öğretiyi veya görüşü yaymak için seyahat etmek, İslâm dünyasındaki ilmî ağa katılmak için fazladan bir motivasyon sağlamaktaydı. Yeni nesil âlimler, eğitimleri için gerçekleştirdikleri yolculukları sürekli olarak yenilemekteydi. Bu yolla ünlerini, iş imkanlarını artırıyor, sosyal, meslekî ve ailevî bağlarını kuvvetlendiriyorlardı. İslâm coğrafyasındaki ilmî ağ ifa ettiği birtakım dinî rollerin yanında hem güçlü toplumsal bağlar, hem de seyahat, macera, öğrenim gibi unsurları içeren uyumlu ve tatmin edici bir hayat ortaya çıkarıyordu.

İslâm coğrafyasındaki ilmî ağ, İslâm'ın eğitim, toplum ve kültür unsurlarını standart hale getirecek mekanizmayı da temin ediyordu. Horasan ve İspanya'daki âlimlerin Iraklı muhaddislerce yazılmış kitapları okuduğu, Şamlılar'ın Bağdat'taki İslâm hukuku kürsülerini işgal ettiği, İslâm dünyasının dört bir yanından âlimlerin başka bir âlimle görüşmek ve ondan ilim tahsil etmek için seyahat ettiği bir atmosfer neticede, güçlü, kozmopolit ve nüfuz sahibi bir elit ortaya çıkarmaktaydı. Bu ilmî ağ, Ortaçağ İslâm dünyasında din dışı edebiyat ve şiirin homojenleşmesine de katkıda bulundu. Zira neredeyse istisnasız bütün ulemâ aynı zamanda şâir ve edip, bazı dönemlerde ise tarihçiydi. Onlar bir araya geldiklerinde dinî bilgilerin yanı sıra edebî birikimlerini de birbirleriyle paylaşıyorlardı.

Ortaçağ İslâm dünyasının en meşhur üç muhaddis-tarihçisi Hatîb el-Bağdâdî, İbn Asâkir ve Sem'ânî, on bir ve on ikinci yüzyıllara dair büyük tabakatların derleyicileriydi. Onların meslekî kariyer ve eserleri, ulemâ arasındaki geniş kapsamlı ilişkileri ve İslâm coğrafyasındaki ilmî ağın belli başlı merkezlerini tasvir etmektedir. Hatîb el-Bağdâdî (392/1001-463/1070) Bağdatlı meşhur bir muhaddisti; İbn Asâkir (499/1105-571/1175) seçkin bir fakih ve muhaddis, aynı zamanda Şamlı önemli bir ulemâ ailesinin üyesiydi. Sem'ânî (506/1112-562/1167) ise Mervli tanınmış bir âlimdi. Her üç âlim de, ya Suriye, Irak ve Horasan'da ikamet etmiş, ya da buralara seyahat etmişlerdi. İbn Asâkir Merv'e seyahat etti ve burada Sem'ânî ile buluştu. Hatîb el-Bağdâdî ise Şam'ı iki kez ziyaret etti. Eserlerini yazdığı ve okuttuğu bu iki yolculuktan ilki 444 (1052)'ten 445 (1053) yılına kadar devam eden Mekke yolculuğu sırasında şehre yaptığı ziyaretidir. İkincisi

ziyareti ise 451 (1059) ile 459 (1066) yılları arasındaki dönemi kapsayan sekiz yıllık Şam seyahatidir.³ Hatîb el-Bağdâdî'nin en önemli çalışması bir şehir tasviri ile alfabetik olarak hazırlanmış tabakat kitabının bir terkibi olan *Târîhu Bağdâd*'dir. Bağdâdî'nin bu çalışmasında takip ettiği usûl İslâm tarih yazıcılığına orijinal bir katkı olmuştur.⁴ Bağdâdî, İbn Asâkir doğmadan otuz yıl önce vefat etmiş olmakla birlikte İbn Asâkir'in hocaları, Bağdâdî Şam'da iken ondan ders almış olan âlimlerdi. Bu kimseler aynı zamanda Bağdat'a seyahat etmiş ve Bağdâdî'nin eserini onun meslektaşlarından ve talebelerinden de okumuşlardı. Çünkü *Târîhu Bağdâd* kısa sürede üne kavuşmuştu. İbn Asâkir *Târîhu Medîneti Dimaşk*'ı Bağdâdî'nin eseriyle aynı usûlde telif etti. Sem'ânî 535 (1140)'te Şam'a geldi ve daha önce Horasan'ı ziyareti sırasında görüştüğü İbn Asâkir'le tanışıklığını yeniledi. Sem'ânî Şam'dan ayrıldıktan sonra İbn Asâkir'e samimi bir üslûpla yazdığı Şam hatıralarını içeren bir kitap gönderdi. İbn Asâkir ise ona bir şiirle cevap verdi.⁵ Sem'ânî *Târîhu Merv*'i adeta Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdâd*'inin bir devamı olarak kaleme aldı.⁶

Netice itibariyle XI. ve XII. yüzyıllarda İslâm dünyasında âlimler birbirleriye görüşmek için çok büyük mesafeler kat ettiler, aynı ilmî kaynakları kullandılar ve benzer biçim ve üslupta eserler telif ettiler. Hatîb el-Bağdâdî, İbn Asâkir, Sem'ânî ve diğer müellifler tarafından telif edilmiş eserler gibi anılan müellifler tarafından yazılan Bağdat, Şam ve Merv hakkındaki biyografik tarihler de sadece yerel bir övünç kaynağı değil, aynı zamanda her bir şehrin ve daha pek çoğunun dünya çapındaki ilmî gelişmelerin dışında kalmadığının kanıtlarıdır. Şam, Doğu'ya ve Batı'ya seyahat eden âlimlerin ve fikirlerin alışverişte bulunduğu önemli uğrak yerlerden biriydi. XI. yüzyılın sonları ile XII. ve XIII yüzyıllar boyunca şehirde İslâm coğrafyasındaki ilmî ağı kurumsallaştıran birçok müessese ortaya çıktı.

Ortaçağ Şam Ulemâsı

Ortaçağ'da Şam'da ikamet eden veya Şam'a uğrayan ulemâ İslâm coğrafyasındaki ilmî ağın bir parçası haline geldi. XIII. yüzyıl müslüman müellifler tara-

³ İbn Asâkir, *Tehzîbü't-târîhi'l-kebir (Târîhu Medîneti Dimaşk)* (nşr. Abdülkâdir b. Bedrân ve Ahmed Ubeyd), Dimaşk 1911-1932, I, 398-401; İbn Hallikân, I, 75-76; Sübkî, *Tabakatu's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ* (nşr. Muhammed et-Tanâhî, Abdülfettâh el-Hulv), Kahire 1964-1971, IV, 29-39; ez-Zehebî, *el-Iber fî haberî men gaber* (nşr. Salahaddin Müneccid ve Fuâd Seyyid), Kuveyt 1960-1966, III, 253.

⁴ Jacob Lassner, *The Topography of Bagdad in the Early Middle Ages: Texts and Studies* Detroit 1970, s. 34-36.

⁵ Sübkî, *Tabakat*, VII, 222.

⁶ Nikita Elisseeff, *Târîhu Bağdad*'ı gören ve ona hayran olan Sem'ânî'nin benzer bir çalışma yapması konusunda İbn Asâkir'i teşvik etmiş olabileceği görüşündedir. İbn Asâkir, *La Description de Damas d'Ibn Asâkir (historien mort a Damas en 571/1176)* (trc. Nikita Elisseeff) Damascus 1959, s. XXXVIII.

findan telif edilen eserlerde ulemâya dair tüm bilgiler toplanıp analiz edildiğinde geç XI, XII ve XIII. yüzyıllarda Şam'da bulunan binden fazla âlim hakkında veriler elde edilir.⁷ 468 (1076) ve 658 (1260) yılları arasında yüzden fazla farklı şehir, kasaba ve köyden âlimler Şam'a geldiler, İspanya ve Fas'tan Maverâünnehir ve Orta Asya'ya kadar İslâm dünyasının her bölgesini burada temsil ettiler.⁸ Suriyeliler, şehirdeki en büyük göçmen ve gezgin âlim grubunu oluşturmaktaydı. Iraklılar, özellikle de Bağdat'tan gelenler, sonraki en geniş grubu meydana getirmekteydiler. Bununla birlikte şehirde İspanya, Kuzey Afrika, Mısır, el-Cezîre, Batı ve Doğu İran'dan da çok sayıda âlim bulunmaktaydı. Sicilya, Arabistan, Anadolu ve Orta Asya'dan gelen ulemâ daha azdı. XIII. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde âlimler gittikçe artacak şekilde eğitim ve meslekî meşguliyetlerini Şam-Kahire eksenine sınırlandırdılar.

Ortaçağ Şam ulemâsı dört gruba ayrılabilir: 1) Şehrin yerlisi olan âlimler, 2) Şam'ın dışından gelip şehre yerleşmiş olan âlimler, 3) Gezgin âlimler, 4) Aslen Şamlı olup daha sonra başka şehirlere göç eden âlimler. Şam'ın yerlisi olan âlimler, nihâf amaçları kendi memleketlerinde bir mevki elde etmek olsa bile, ehliyetlerini ispat etmek, hocalık tecrübesi kazanmak ve ünlerini yaymak için sık sık Şam'dan ayrılmaktaydılar. Tespit edilen 1047 âlimin yarısından biraz azını Şam'ın yerlisi olan âlimler oluşturmaktaydı. İkinci gruptaki âlimler Şam'a göç etmiş, burada bir iş bulmuş ve şehre kalıcı olarak yerleşmiş olan kimselerdi.⁹ XII. ve XIII. yüzyıllarda Şam'da ikamet etmekte olan ulemânın yaklaşık olarak yarısı

⁷ İbn al-Qalânîsî, *Damas de 1075 á 1154: Traduction annotée d'un fragment de l'Historie de Damas d'Ibn al-Qalânîsî* (trc. Roger Le Torneau), Dmascus 1952 ve *History of Damascus, 363-555 A. H. Ibn al-Qalânîsî from the Bodleian MS Hunt. 125* (nşr. H. F. Amedroz), Leyden 1908. İbn Asâkir, *La Description de Damas d'Ibn Asâkir, Tehzîbü't-târîhi'l-kebîr (Târîhu medîneti Dimaşk)*, ve *Târîhu medîneti Dimaşk* (thk. Salahaddin Münecçid), Damascus 1951-1954. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-zamân fi târihi'l-ayân*, Haydarâbâd 1951. Ebû Şâme, *Kitâbü'r-ravzateyn fi ahbâri'd-devleteyn en-Nûriyye ve's-Sâlahiyye* (nşr. Muhammed Hilmî Muhammed Ahmed ve Muhammed Mustafa Ziyâde), Kahire 1956-1962 ve *Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi' el-Ma'rûf bi ez-Zeyl 'alâ'r-ravzateyn* (nşr. Muhammed el-Kevserî), Kahire 1947. İbn Hallikân, *İbn Hallikân's-Biographical Dictionary*; Sübkî, *Tabakatü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*; İbn Ebî'l-Vefâ, *el-Cevâhirü'l-mudiyye fi tabakati'l-Hanefiyye*, Haydarâbâd 1914. İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl 'alâ tabakati'l-Hanâbile. ez-Zehabi, el-İber fi haberi men gaber ve Kitâbu tezkireti'l-huffâz*, Haydarâbâd 1955-1958. İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1966. İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zehab fi ahbâri men zehab*, Kahire 1931-1932. İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-hatîre fi zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre: Târîhu medîneti Dimaşk* (nşr. Sâmi ed-Dehhân), Damascus 1956. Nu'aymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Damascus 1948-1951. Sadece isimnin dışında hakkında biyografik malûmat bulunan âlimler analiz edilmiştir. Bu makalede sunulan tablolar yukarıdaki kaynaklara dayanmaktadır.

⁸ Krş. 1, 2, 3 ve 4 no'lu tablolar, Joan E. Gilbert *The Ulema of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship*, Doktora tezi (Ann Arbor: University Microfilms, 1977). Ortaya konan tablolar, geç XI, XII ve XIII. asırlarda Şam'daki ulemâ hareketliliğine ve Şam'ın yerlisi olan âlimlerin yabancı âlimlere oranına dair bu makalede serdedilen görüşleri desteklemektedir.

⁹ "O Şam'ı evi olarak kabul etmişti", *İstevtane Dimaşk*, araştırılan kaynaklarda sıkça karşılaşılan bu ifade zikredilen durumu ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

dışarıdan şehre göç etmiş olanlardı. Bu göçmenler hevesli öğrencileri ve ünleri başka yerlerde de yayılmış olan yetmişmiş uzman âlimleri de kapsamaktadır. Üçüncü kategoride yer alan âlimler, mesleklerinde ilerleme gayesiyle özel bir kişi arayan ve bu nedenle şehre uğrayıp sonra da şehirden ayrılan kimselerdi.¹⁰ XI. yüzyılın sonu, XII. ve XIII. yüzyıllarda Şam'da bulunan âlimlerin yaklaşık olarak beşte biri gezginlerdi. Aslen Şamlı olan âlimlerin küçük bir miktarı genellikle başka yerlerdeki daha iyi imkânlar için bir daha geri dönememek üzere Şam'ı terk etmişti. On ikinci yüzyıl boyunca çok sayıda âlim Şam'ı terk ederek Irak'a göç etti; on üçüncü yüzyıl boyunca ise pek çok göçmen Mısır'a gitti.

Âlimler kısa veya uzun süreliğine Şam'ı ziyaret ederlerken hadis öğrendiler, fıkıh veya tasavvuf eğitiminden geçtiler, kitaplar yazacak ve şehrin entelektüel hayatına kendi katkılarını yapacak kadar uzun süre burada kaldılar. Ortaçağ İslâm dünyasında önde gelen pek çok âlim seyahatleri sırasında Şam'ı güzergahları arasına dahil etmişti. Belli başlı bazı âlimler kendi memleketlerindeki kötü durumdan dolayı Şam'a iltica etmiş olmakla birlikte, şehre göç eden veya yolculukları sırasında buraya uğrayan âlimler genellikle savaşlar, istilâ, deprem, kıtlık gibi geçici toplumsal veya ekonomik sorunlardan dolayı buraya gelmiş değillerdi. Seyahat için en önemli sebep İslâm coğrafyasındaki ilmî ağın bir parçası olmaktı ve gezgin âlimler ile Şam'ın yerlisi olan âlimler Şam'ı Ortaçağ'da Orta Doğu'nun en önemli öğrenim merkezi haline getirdiler.

İslâm Coğrafyasında İlmî Ağın Kurumsallaşması ve İlmin Meslek Haline Gelişi

İslâm'ın ilk beş asrı boyunca ulemâ kendi pratiklerini ve örgütlenmelerini devletten bağımsız şekilde geliştirdi. Emevî ve Abbâsî halifeleri müşavir ve elçi olarak âlimlere güvenmiş ve ulemâyı kadı olarak istihdam etmişler, fakat personeli olan, dinî ilimlere ve fıkıh çalışmalarına adanmış kalıcı müesseseler kurmuşlardı. Nadiren hayırseverler önde gelen âlimleri veya bazı özel projeleri ve müesseseleri desteklemekteydiler. Fakat, bağımsız ulemâ ile kişi veya devlet desteğine sahip az sayıdaki âlimin faaliyetleri sonucunda müslüman âlimlerin gayri resmî eğitim, organizasyon ve toplumsal uğraşları, İslâm'ın ilk asırları boyunca düzenli uygulamalar halini aldı ve ilmî bir ağın oluşumunu sağladı. Ardından bu ilmî etkinliğin kadim geleneği İslâm coğrafyasındaki ilmî ağın kurumsallaşması ve ilmin meslek haline gelmesiyle daha da gelişti. Kurumsallaşma, eğitim-öğretim ve ikamet için özel ve sürekli yerlerin tedarik edilmesi, büyük âlim kitlelerinin istihdamı ve kişilerin maaşlarının ve binaların masraflarının ödenmesi için sürekli gelirler anlamına gelmekteydi. İlmin meslek haline gelişi mevcut kurulu standartların ve ilmî süreçlerin korunmasını, ayrıca görevlerin icrası

¹⁰ "O Şam'da bir süre kaldı", nezele Dımaşk, ve "O Şam'da bir süre ikamet etti", sekene Dımaşk müddeten, gibi ifadeler Şam'da bir süre yaşayan kişiler için kullanılmıştır.

karşılığında maaş ödenmesini de zorunlu kıldı. Fıkıh medreselerinin, dârü'l-hadislerin ve tasavvuf kurumlarının bir dökümü, on iki ve on üçüncü yüzyıllarda Şam'daki İslâm coğrafyasındaki ilmî ağı kurumsallaşması sürecini ortaya koymaktadır. Resmî maaş sisteminin uygulamaya konması da ulemânın profesyonelleştiğinin kanıtıdır.

XI. yüzyılın sonları ve XII. yüzyılın başlarında çeşitli hâmiler, uluslararası şörete sahip âlimlerin mevcudiyetinden de etkilenerek, Şam'daki ilk medreseleri inşa etmeye başladılar (Tablo 1). Onların bu inşâ faaliyetinin hızı gelecek iki asır boyunca tedrici olarak artış gösterdi. Şam'daki ilk medrese şehrin tam merkezinde Emevî Camii'nde kuruldu. Şam'da erken dönem XII. yüzyıl medreselerinin çoğu şehir surları içerisinde Emevî Camii'nin hemen çevresinde meydana getirildi. Yoğun medrese inşası daha ziyade şehrin kuzeybatı kesiminde surlar ile Emevî Camii arasında gerçekleşti. XIII. yüzyıl boyunca ise şehrin içinde medreseler inşa

TABLO 1
Şam'da Kurulan Medreseler, 468 (1076)-658 (1260)

		Sur İçerisinde		Dış Mahallelerde				
		Emevî Camii Külliyesi İçerisi	Diğer Yerler	Şeref	Ukaybe	Toma Kapısı Dışı	Sâlih iyye	Kürt Mahallesi
Milâdî	Hicrî							
1076	468-479	1						
	480-489							
1100	490-499 500-509		1					
	510-519		1					
	520-529		3	1				
	530-539		1					
1150	540-549		3					
	550-559		3					
	560-569	1	4	1				
	570-579	1	4	1				
	580-589		4					
1200	590-599		6				1	
	600-609		1	1			2	
	610-619		3		1			
	620-629		3	2			8	1
	630-639		5			3	2	
	640-649	1	4				1	
1260	650-659	1	5				2	

edilmeye devam ederken, bir taraftan dış mahallelerde de medreseler kuruldu. Meselâ, Şam'ın kuzeybatısındaki Sâlihiyye mahallesinde yer alan medreseler ilk olarak XIII. asırda inşa edildi. Sâlihiyye mahallesini Hanbelîler kurmuş ve bu mahalle genellikle şehrin Hanbelî bölgesi olarak tanınmış olsa da, burada bir veya iki Şafîî medresesinin yanı sıra Hanbelî medreseleriyle eşit sayıda Hanefî medresesi de kurulmuştu. Şehir surları içerisindeki medreseler büyük fıkıh ekolleri olan Şafîî, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî mezhepleri için inşa edilmişti. Şehir surları dışında hiç Mâlikî medresesi bulunmamaktaydı. XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şehrin içerisinde, hadis çalışmaları ve rivayetlerine hasredilmiş mekânlar olan dârü'l-hadisler inşa edilmeye başlandı (Tablo 2). Bu çalışmada incelenen on dârü'l-hadîsten sekizi XIII. yüzyılda ve çoğu da şehir surları içerisinde kurulmuştu.

TABLO 2
Şam'da Kurulan Dârü'l-Hadisler, 468 (1076)-658 (1260)

		Sur İçerisinde	Dış Mahallelerde	
			Şeref	Sâlihiyye
Miladî	Hicrî			
1076	468-479			
	480-489			
1100	490-499			
	500-509			
	510-519			
	520-529			
	530-539			
1150	540-549			
	550-559			
	560-569	1		
	570-579			
	580-589			
1200	590-599	1		
	600-609			
	610-619			
	620-629	2	(1)	(1)
	630-639			1
	640-649	1		
1260	650-659	1		(1)

Not: Parantez içerisinde verilen rakamlar bir medrese içerisinde bulunan dârü'l-hadisleri göstermektedir.

Geç XI. yüzyıl boyunca çeşitli hayırseverler yavaş yavaş sûfi eğitiminin verildiği yerler, hankahlar, ribatlar, zâviyeler kurmaya başladılar ve bu binaların sayısı 468 (1076) ile 658 (1260) yılları arasında önemli bir artış gösterdi (Tablo 3). Sûfîler

için müesseseler, özellikle 620 (1220)'ler ve 630 (1230)'larda hızlanarak on ikinci yüzyılın ikinci yarısı ve on üçüncü yüzyıl boyunca inşa edildi. Süfi müesseselerinden on tanesi şehir surları içerisinde, fakat bunun yarısı kadarı şehrin dış mahallelerinde kurulmuştu.

Medreseler, dârü'l-hadisler, hankahlar, ribatlar ve zaviyeler hem yerli ve ziyaretçi öğrencilere, âlimlere barınma imkanı sundu, hem de müderris ve şeyhlerin maaşlarını ve öğrencilerin burslarını da içine alacak şekilde onlara özel finansman sağlayarak bu kimseleri destekledi. XII ve XIII. yüzyılda Şam'da dinî müesseseler fıkıh, hadis ve tasavvuf hoca ve öğrencilerinin geçimi için düzenli gelir sağlamaktaydı. Bu sistematik destek, ulemânın öğretim ve ilmî faaliyetlerini dünyevî bir mesleği icra ederek veya nadiren de olsa başka birisinin özel desteğini alarak, öğrencilerin ise ailelerinin gelirleriyle veya farklı bir işte çalışarak devam ettirdiği daha önceki duruma benzememekteydi. Tedricî olarak bu özel yapılar; camiler, kütüphaneler, dükkânlar, evler ve bahçeler gibi umuma açık öğretim mekânlarının yerini almaya başladı. Bu özel yapılar sadece eğitim-öğretim, ibadet ve iş mekânları değil, aynı zamanda müderris ve öğrenciler için kalacak yerler olarak da hizmet etmekteydi. Hem şehrin yerlisi olan ve hem de şehre dışarıdan göç etmiş olan her iki âlim grubu da bu yeni imkânlardan istifade etmekteydiler. Şehre yeni gelenler artık hanlarda, camilerde ve evlerde kalacak bir yer aramak zorunda değildi. En seçkin hocaların çok azı bu müesseselerde bir iş bulamadılar, fakat bir sultanın, bir vezirin veya bir emirin himayesini gördüler. Diğerleri ise hem müessese desteğine hem de ferdî himayeye birlikte sahiptiler. Bir hâminin bir âlimi doğrudan desteklemesi şeklindeki devam eden uygulamanın yanında, düzenli maaş verilmesi şeklinde yeni bir teamül ortaya çıktı. Hâimler fertlere doğrudan iş imkanı sunmalarına ek olarak, artık âlim gruplarını geçindiren daimî müesseseler vakfetmeye başladılar.

TABLO 3

Şam'da Kurulan Hankâh, Ribat ve Zâviyeler, 468 (1076)-658 (1260)

		Sur İçerisinde	Dış Mahallelerde			
			Şeref	Ukaybe	Sâlihiyye	Doğu Sâlihiyye
Miladî	Hicrî	R	H			
1076	468-479					
1100	480-489					
	490-499					
	500-509					
1150	510-519		H			
	520-529					
	530-539					
	540-549					

	550-559 560-569 570-579 580-589	R HR H	H			H
1200	590-599 600-609 610-619 620-629	R		H	HZZ	ZZ
1260	630-639 640-649 650-659	RZ	Z HZ		RZ Z	

Not: "H" harfi bir hankahı, "R" harfi bir ribatı ve "Z" harfi bir zâviyeyi göstermektedir.

468 (1076) ve 658 (1260) yılları arasında yüz yirmi bir yeni dinî müessesesi kuruldu ve bu müesseselerde dört yüzün üzerinde yeni iş imkanının yanı sıra hoca ve şeyh ihtiyacı ortaya çıktı (Tablo 4). Tabakat kitapları, Şam'da belirli mevkilerin ve yüzlerce kürsünün fakihler, muhaddisler ve sûfiler tarafından doldurulduğunu göstermektedir. Bir iki istisna dışında medreseler ve dârü'l-hadîsler bu dönem boyunca en az bir hoca veya şeyh istihdam edebilecek yeterli gelire sahipti ve bu durum ileriki yüzyıllarda da aynen devam etti.

TABLO 4

Şam'daki Yeni Dinî Kurumlar ve Buraların Hocalık ve Şeyhliklerine Gelişler,
468 (1076)-658 (1260)

Bina Türü	Bina Sayısı	Atama Sayısı
Şafîî Medresesi	34	145
Hanefî Medresesi	35	165
Şafîî-Hanefî Medresesi	4	25
Hanbelî Medresesi	9	40
Mâlikî Medresesi	3	7
Dârü'l-hadîs	7	14
İki Hanbelî ve Bir Hanefî Medresesi İçerisinde Yer Alan Dârü'l-hadîsler.	3	3
Hankah	11	8
Ribat	7	2
Zâviye	8	13
Toplam	121	422

Bu binaları tanımlayan resmî belgeler kadar onların personellerini ve ihtiyaçlarını finanse eden özel düzenlemeler de vakıf olarak bilinmektedir. Yeni bir bina inşa edildikten veya var olan bir bina tahsis edildikten sonra, bu binanın ilelebet dinî bir gayeye yönelik olarak veya hayır amacıyla bağışlanması, ayrıca bu binanın bakımının ve maaşlı personel ihtiyacının karşılanması teorik olarak mümkündü. Binanın ve personelinin ihtiyacını karşılayan ödenek, teorik olarak ilelebet binaya tahsis edilmiş kiralardan ve özel mülklerden elde edilen gelirlerden karşılanmaktaydı. Mevcut yayınlanmış vakıf dokümanlarının sayısı son derece sınırlı ve çoğu zaman vakıflar hakkında bütün ayrıntıları ihtiva etmekten uzaktır. Buna mukabil bazen gelirleri ve kiralaları müesseseleri destekleyen evlerin, pazarların, hamamların, hanların, bahçelerin, bostanların, çiftliklerin, köylerin konumlarına ve tanımlarına dair bilgilere rastlanmaktadır. Bu belgelerin çok azında müessese-de çalışmakta olan personel miktarının, müesseseden istifade eden öğrencilerin sayısının veya bu kimselere ödenen maaşların bir dökümü verilmektedir. Bununla birlikte 628 (1230) yılında şehrin Ferâdis ve Ferec kapıları içerisinde kurulan İkbâliyye Medresesi'nin banisi, medresede bulunacak yirmi beş fakihe dolgun bir aylık bağlanmasını, günlük yiyecek, tatillerde tatlı, mevsiminde meyve ihtiyaçlarının karşılanmasını, medresenin kuruluş yıl dönümünde hocalar, asistanlar ve medresede görev yapan diğer fakihler için cübbe tahsisini kayda bağlamıştır.¹¹ İç kalenin kapısının doğusunda Bâbü'l-Ferec'in içerisinde bulunan el-Medresetü'l-Âdiliyyetü's-suğrâ vakfı, bir hoca, bir asistan, bir imam, bir müezzin, kapıcılar, bir bekçi ve yirmi fakih barındırmaktaydı. Vakıf, medresenin bakım masraflarını karşılamakta ve sakinlerinin ücretlerini ödemekteydi. Bina, bir kısmı medrese, bir kısmı yaşam alanları ve diğer bir kısmı da banisinin soyundan gelenler için türbe olarak kullanılmak üzere dönüştürülmüş bir mekandı.¹² Yaklaşık 540 (1174)'ta, Şam iç kalesinin doğusunda, Hacerü'z-Zebab bölgesinde kurulan Asrûniyye Medresesi vakfı, medresede Şafîiler'den ve diğer mezheplerden on ikiden fazla fakihin bulunmamasını ve o makamı doldurabildikleri sürece medresenin hocalığının medresenin kurucusu olan Beni Asrûn'un ailesinde kalmasını şart koşmuştu.¹³ Sâlihiyye'deki ez-Ziyâiyyetü'l-Muhammediyye Medresesi ve Dârü'l-Hadîsi kompleksinin banisi diğer arzularına ilâve olarak, gençlerin hadis dinlemeleri için bir yer tahsis etmeyi istemişti. Söz konusu medresenin banisi Dârü'l-Hadîsi maddî durumlarına bakılmaksızın muhaddisler ve şehre gelen âlimler için kurmuştu.¹⁴ Şehrin batısındaki dış mahallelerden Şeref'te 650 (1252) yılında yapılan Hankahu'l-Mücâhidiyye'nin banisi, binayı yirmi sûfnin kalabileceği şekilde inşa ettirmişti.¹⁵ Her bir müessese yirmi ilâ yirmi beş kadar âlimi barındırmaktaydı.

¹¹ Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 159-160.

¹² Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 368

¹³ Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 399.

¹⁴ Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 94; H. Sauvaire, "Le Description de Damas", *Journal Asiatique*, IV (November-December, 1894), s. 471.

¹⁵ Nu'aymî, *ed-Dâris*, II, 169.

Söz konusu döneme ait çok az sayıda olan yayınlanmış vakıf dokümanlarından birisi 633 (1235) tarihli Dârü'l-Hadîsi'l-Eşrefiyye'ye ait vakfiyenin bir bölümüdür. Bina şehir surları içerisinde, iç kalenin hemen doğusunda kurulmuştu. Darü'l-hadîsin vakfı, bir **hadis hocasına** aylık 90 dirhem, namaz kıldırmasının yanında Kur'an da öğretecek olan **imâma** 60 dirhem, başka bir müdde 60 dirhem, mihrab bakıcısına 40 dirhem, **hadis okuyucusuna** 2 dirhem, müezzine 20 dirhem, kütüphaneciye 18 dirhem, iki muhafıza birlikte 30 dirhem, kapıcıya 15 dirhem, Kur'an tilâvet eden on kişiden her birine 10'ar dirhem, düzenli olarak medresede öğrenim gören talebenin her birine 8'er dirhem ve başlangıç seviyesindeki öğrencilerin her birine 3 veya 4'er dirhem ödemekteydi. Ayrıca vakfiyeye bazı ek şartlar da konulmuştu: Eğer meşhur bir âlim Şam'a gelirse bu kimse Dârü'l-Hadîsi'l-Eşrefiyye'de kalabilecek ve kendisine günlük iki dirhem tahsis edilecek, ayrıldığı zaman da 30 dinar verilecekti. Yine Suriye'nin diğer şehirlerinden gelen âlimlere de bundan biraz daha küçük ödenekler tahsis edilecekti. Ramazan ayı boyunca vakıf, bütün müesseseye hocalar, talebe ve misafirler arasında paylaştırılacak yiyecekler vermekte veya 1000 dirhem yardım yapmaktaydı. Eğer vakıf bu ödemeleri devam ettiremezse başlangıç seviyesindeki öğrencilerin tahsisatları azaltılabilecek, fakat hocanın, imamın, Kur'an tilâvet edenlerin, müezzinin veya medresenin sürekli öğrencilerinin tahsisatlarında eksiltmeye gidilmeyecekti.¹⁶

Medrese, dârü'l-hadîs ve hankah, ribat ve zâviyeden oluşan üç tip sûfi kurum, yüzyıllardır gelişimini sürdürmekte olan ulemânın ihtisaslaşması ve uygulamalarının kurumsallaşmasının canlı şahididirler. Dârü'l-hadîslerin ve tasavvuf kurumlarının fonksiyonları apaçık ve üzerinde ittifak edilmiş iken, modern araştırmacılar medresenin eğitim, siyaset ve toplum hayatı açısından işlevini tartışmaya devam etmektedirler.¹⁷ Medrese bürokrat yetiştirmek için mi, Şîî siyasî emellerine ve Haçlılar'a karşı duran kadrolar oluşturmak için mi, yoksa din âlimlerini yönetmek ve kontrol edebilmek için mi ortaya çıktı? Benim görüşüme göre medrese sisteminin temel işlevi, o günün diğer müesseseleriyle irtibatlı olarak, bütün İslâm toplumuna nüfuz edebilecek profesyonel âlimler sınıfı yaratmaktır. Din ve hukuk âlimlerine hem iş imkânı sağlayan, hem de bu alanda âlimler yetiştiren medrese, Haçlı saldırılarına ve Şîî hareketlere karşı bir tepkiden ziyade, var olan ilmi sistemin tabîî bir neticesiydi. Diğer taraftan XII ve XIII. yüzyıl Şam medreselerinin esas işlevi, âlimlik ile devlet memuriyeti arasında özel bir konuma sahip kadı

¹⁶ Muhammed b. Tûlûn, *el-Lema'âtü'l-berkayye fi'n-nüketi't-târîhiyye*, Damascus 1348/1929, s. 20 ve devamından nakleden E.Ashtor, "Salaires dans l'Orient médiéval à la Basse-Époque", *Revue des Études Islamiques*, XXXIX (1971), 104-105.

¹⁷ Bk. George Makdisi, "Muslim Institutions of Learning in Eleventh-Century Bagdad", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXIV (1961), s. 1-56; A. L. Tibawi, "Origin and Character of al-Madrasah", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXV (1962), s. 225-238; Richard Bulliet, *The Patricians of Nishapur: A Study in Medieval Islamic Social History*, Cambridge 1972, s. 48-60.

ve kadı nâibleri haricindeki diğer devlet bürokratlarını yetiştirmek olmamıştır. Bürokratlar bu anlamda ikinci sıradadır ve sayıları oldukça azdır. Onların sayısındaki artış incelenen dönemden sonraki yıllarda dikkat çekici bir hale gelmiştir (Tablo 5). Medreseler birebir eğitim sistemi yoluyla Şam'daki müslüman toplumuna İslâm hukukunu taşıyan profesyonel âlimler yetiştirdi. İslâm'da dört ana mezhebin kurucuları olan Mâlik b. Enes, Ebû Hanîfe, eş-Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel VIII ve IX. yüzyıllarda ilmî faaliyetlerde bulunmuşlardı. X ve XI. yüzyıllarda, müteakip ulemâ nesilleri Mâlikî, Hanefî, Şafîî ve Hanbelî mezheplerinin kurucularının fikirlerini ayrıntılı ve sistematik hale getirdiler. Ancak mezheplerin öğretilerinin büyük çapta uygulanabilirliğe kavuşması, kendisini öncelikle hukuk çalışmalarına ve dinî ve hukukî bilginin yayılmasına adanmış çok sayıda profesyonel âlimin varlığını gerektirmekteydi. İşte geç dönem XI, XII ve XIII. asır medreseleri İslâm hukukunu halka indiren ve mezhep bağına dayalı toplumsal bir organizasyon kuran çok sayıda âlimin yetişmesini sağladı.

Dinî vakıfların durumu, memurlara maaş tahsisi ve talebeye ödenen burslar XII ve XIII. yüzyıllar boyunca âlimler için Şam'ı gittikçe daha cazip hale getirdi. Bu iki yüzyıl boyunca Şam'ın İslâm coğrafyasındaki yeri önemini korumaya devam etti. Öyle ki, şehrin yerlisi olan âlimlerle şehre göç eden ve burada kalan âlimlerin sayıları hemen hemen eşitti. Şafîî mezhebi, mezhebin kurumsallaşma döneminin başlangıcından sonra Şam'ın yerlisi olan âlimlerin elinde önemli bir büyüklüğe erişmiş olmakla birlikte, 468 (1076)-658 (1260) yılları arasındaki dönemde incelenen Şafîî âlimlere bakıldığında bunların yarısından biraz daha azının Şam doğumlu oldukları görülmektedir. Aynı şekilde incelenen bu dönemde şehirde Şam'ın yerlisi olan âlimlerin iki katı kadar göçmen Hanefî âlim bulunmaktaydı. Daha önceleri Şam'a göçmüş Benî Şîrâzî, Benî Kudâme ve Benî Müneccâ ailelerine mensup Şam doğumlu Hanbelî âlimler bu dönemde Şam'da Hanbelî mezhebine hâkim durumdadılar. Bir iki istisna dışında Şam'da ilmî faaliyetlerde bulunan Mâlikî âlimler şehre dışarıdan göç etmiş olan kimselerdi. Aynı dönemde incelenen muhaddislerin yarısı Şam doğumlu, çeyreği göçmen, diğer çeyreği ise kısa süreli olarak şehirde kalan âlimlerdi. Yine bu dönemde Şam'da, şehrin yerlisi olan veya gezgin sûfî sayısının iki katı kadar şehre dışarıdan göç etmiş sûfî bulunmaktaydı. Söz konusu dönemde atanan kadıların yarısı Şam'ın yerlisi, diğer yarısı ise ya şehre göç etmiş ya da kısa süreliğine burada ikamet etmekte olan kimselerdi.

Geç dönem XI ve XII. yüzyılın başlarında İspanya ve İran'dan gelen âlimler Şam'a sadece uğrayıp geçip gitmekte iken, sonraki dönemdeki âlimlerin Şam'da kalma konusunda öncekilerden daha istekli oldukları görülmektedir. XIII. yüzyılda Şam'da yaşayan âlimlerin sayısı, XII. yüzyılda şehirde bulunan âlimlerin sayısının en az iki katıdır. Hoca ve talebelere çok sayıda maaşlı görev verilmesinin âlimlerin sayısındaki bu artışta önemli rol oynadığı şüphesizdir.

TABLO 5
Kadılık Dışında Devlet Bürokrasisinde Görev Alan Ulemânın Vefat Tarihleri,
468 (1076)-658 (1260)

Milâdî	Hicrî	Fakihler, Muhaddisler ve Sûfiler					
		Hane- ler	Şâfiîler	Hanbe- liler	Mâli- kiler	Muhad- disler	Sûfiler
1076	468-479						
1100	480-489						
	490-499						
1150	500-509						
	510-519						
	520-529						
	530-539						
	540-549						
	550-559						
	560-569	1				1	1
	570-579		2				
1200	580-589	1					
	590-599		1	1			
	600-609						
	610-619	1				1	
1250	620-629		1			1	
	630-639	1	1			2	1
	640-649	1		1		3	1
	650-659	1	2	1		6	1
	660-669		1	1		1	
1299	670-679			1		1	
	680-689		4			5	
	690-699					8	

İlmin meslek haline gelişi, Şam'daki ilmî ağin kurumsallaşmasıyla birlikte meydana geldi. XII ve XIII. yüzyıllar boyunca Şam ulemâsı yarı zamanlı çalışan özel âlimlerden tam zamanlı çalışan profesyonellere döndü. Çeşitli çalışmalar, XII ve XIII. yüzyıldan önceki dönemlerde ulemânın, esasen başta ticaret olmak üzere başka bir işte de çalışan gönüllü din âlimlerinden oluştuğunu ortaya koymaktadır.¹⁸ XII ve XIII. yüzyıllara ait biyografik malumat Şam'da bu dönemde

¹⁸ Münirüddin Ahmed, *Muslim Education and the Scholars' Social Status up to the 5th Century Muslim Era (11th Century Christian Era) in the Light of Ta'rih Baghdad*, Zurich 1968, s. 252-254; S. D. Goitein, *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1968, s. 8, 209; Hayyim J. Cohen, "The Economic Background and the Secular Occupations of Muslim Jurisprudents and

yeni bir gidişata işaret etmektedir. Oysaki bu dönemde, az sayıda âlim ilmin dışında muhtelif işlerle uğraşmaya devam etmekle birlikte, belirli bir maaş ve profesyonel mevki sahibi âlimlerin sayısında büyük bir artış olmuştur.¹⁹ Mesela bu çalışmada ele alınan 156 Hanefî fakihten hiç birisi ilmî faaliyetleri dışında başka bir işle meşgul olmamıştı. 195 Şafîî fakihten ise sadece 5 tanesi başka bir işle ilgilenmişti. Bunlardan ikisi tüccar, biri sebze ve meyve satıcısı, biri hırdavatçı ve biri de döküm işçisiydi.²⁰ Aynı şekilde 91 Hanbelî fakihten sadece 3'ü ticaretle uğraşmaktaydı.²¹ 19 Mâlikî fakihten sadece bir tanesi ticaretle uğraşmakta, birisi ise aktar olarak çalışmaktaydı.²² Yine 102 sûfiden sadece 6'sı ticaretle iştigal ediyordu. Bu kimselerden biri terzi, biri okçu, biri ipek ustası, biri demirci, biri attar ve sonuncusu da kereste ticareti yapmaktaydı.²³ Bununla birlikte vasat bir

Traditionists in the Classical Period of Islam (until the middle of the eleventh century)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, XIII (January, 1970), s. 16-61, İslâm tarihinin ilk 470 yılında yaşayan âlimlere dair çalışmaları kapsamaktadır. (Elimizdeki çalışma ise 468/1076 yılından başlamaktadır). Cohen, İslâm'ın ilk iki asrı boyunca, bir başka deyişle VII ve VIII. asırlar süresince din âlimlerinin büyük bir kısmının devlet içerisinde dünyevî bir görev aldıklarını belirtmektedir. Cohen ayrıca, IX ve X. yüzyıllar boyunca âlimlerin veya onların ailelerinin yüzde yetmiş beşinden fazlasının ticaret veya el sanatlarıyla iştigal ettiklerini iddia etmektedir, s. 39.

¹⁹ XII ve XIII. yüzyıl profesyonel ulemâsının doğrudan önceki dönemdeki tüccar ailelerinden gelip gelmediğini, onların toplumun bütün katmanlarını temsil edip etmediğini ve kişilerin iş hayatından ilmi meşguliyyete geçişine dair herhangi dikkat çekici bir yer değiştirmenin olup olmadığını tespit etmek için çok az bilgi mevcuttur.

²⁰ Ebu'n-Nazzâr el-Hasen b. Safiyy el-Bağdâdî, bir Şafîî fakihî ve aynı zamanda da bir tacirdi: İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, IV, 166-170. Ebû'l-Ferec Câbir b. Muhammed el-Hamavî sümme'd-Dımaşkî, bir Şafîî fakihî ve tacirdi: ez-Zehebî, *İber*, IV, 312; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zehab*, IV, 345. Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Bağdâdî, bir Şafîî fakihî ve sebze-meyve satıcısıydı: Sübkî, *Tabakat*, VI, 94-95. Ali b. Asâkir el-Makdisî sümme'd-Dımaşkî, bir Şafîî fakihî ve aynı zamanda da bir kereste tüccarıydı: ez-Zehebî, *İber*, IV, 152-153; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zehab*, IV, 167-168. Ebû Tâhir İbrahim b. el-Mutahhar el-Cürçânî, Şafîî fakihî ve döküm işçisiydi: İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, II, 297. Aynı zamanda ilmî faaliyet dışında bir işle meşgul olan bu beş Şafîî hukuk âliminin hepsi de Şam'a ya göç etmiş veya bir süreliğine Şam'da bulunmakta olan kimselerdi. Bu beş âlimin hepsi XII. yüzyılda vefat etmiştir. Fakat, XIII. yüzyıl boyunca bir Şafîî fakihinin aynı zamanda bir tacir, iş adamı veya bir esnaf olduğunu görmek pek mümkün değildir.

²¹ Şerefüddin Muhammed b. Abdülvehhâb eş-Şirâzî ed-Dımaşkî, bir Hanbelî fakihî ve tacirdi, Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 69. Safiyyüddin Ebû Zekeriyya Yahyâ b. el-Muzaffer el-Bağdâdî, bir Hanbelî fakihî ve tacirdi: İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zehab*, V, 31. İzzüddin Ebû Amr Osman b. Es'ad b. el-Müneccâ ed-Dımaşkî, bir Hanbelî fakihî ve aynı zamanda da bir tacirdi: İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl 'alâ tabakati'l-Hanâbile*, II, 226; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zehab*, V, 211-212.

²² Reşidüddin Ebû Husayn Yahyâ b. Ali en-Nablûsî sümme'l-Mısırî, bir Mâlikî imamıydı ve aynı zamanda da attarlık yapmaktaydı: ez-Zehebî, *Huffâz*, IV, 1442-1443. İbn Kays olarak bilinen Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed bir Mâlikî müftüsü ve aynı zamanda bir aktardı: Sibt İbnü'l-Cevzî, I, 159.

²³ Ahmed b. Seleme ed-Dımaşkî, bir sûfî ve demirciydi, Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 122-123; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zehab*, V, 360. Takiyyüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Yünûfî el-Ba'lebekkî, bir sûfî ve aynı zamanda bir ok ustasıydı: İbn Receb, *Kitâbü'z-zeyl 'alâ tabakati'l-Hanâbile*, II, 269-273; ez-Zehebî, *Huffâz*, IV, 1439-1442 ve *İber*, V, 248. Ebû Muhammed Ali b. Ali ed-Dımaşkî, bir sûfîydi ve aynı zamanda da ipekçilik yapmaktaydı: Ebu Şâme, *Zeyl*, 180; ez-

muhaddisin durumu daha farklıydı. Muhaddisler söz konusu âlimlerin yarısından biraz daha fazlasını oluşturmakta ve genellikle de başka bir işle meşgul olmuştular. Fakat muhaddisler arasında bile, sadece hadis eğitim ve öğretimiyle ilgilenen maaşlı profesyonel âlimlerin sayısında XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyıl boyunca önemli bir artış gözlemlendi.

Yeni iş imkânlarının orta gelir tabakasından profesyonel âlimlere geçim temin ettiği anlaşılmaktadır. Zira tabakalar söz konusu dönemde yaşamış zengin veya fakir bir âlimden nadiren bahsetmektedir. Aynı şekilde döneme ait kronikler ve tabakalar XII. ve XIII. yüzyılda ulemânın orta seviyede bir gelire sahip olduğu tezini desteklemektedir. Bu dönemde ulemânın geniş mal varlığına sahip olduğuna dair hiçbir delil bulunmamaktadır ve şehirde bulunan en meşhur âlimlerin çoğu şehre dışarıdan göç etmiş kimselerdir. Ancak XIII. yüzyılın ortalarında Eyyûbî döneminin sonuna doğru ve Memlûk döneminin başlangıcındadır ki gittikçe artan sayıda din âlimi, devlet hizmetine girmiş, birden fazla kürsüde ve siyasî makamda görev almış ve her dönemde ileri gelen ulemânın yahut meşhur ulemâ ailelerinin sahip olduğu var sayılan refah seviyesine ulaşmıştır.

Ortaçağ Şam'ının yeni dinî kurumları İslâm coğrafyasındaki ulemâ ağını kurumsallaştırmıştır. Yüzlerce âlime iş imkânı sağlayan düzinelerce dinî müessesenin kurulmasıyla XII. ve XIII. yüzyıl Şam ulemâsı, profesyonel olmayan statüsünü değiştirerek artık yoğun bir şekilde kendisini tam zamanlı ilmî faaliyetlere adanmaya başlamıştır.

Ulemâ ve Şam Hükümdarları

Ortaçağ'da ulemâ ile Şam'ın siyasî hâkimleri arasındaki temel ilişki dengeli bir toplum hayatı elde etmeye yönelik işbirliği türündendi.²⁴ Bununla birlikte bu iki taraflı ittifakın kontrolüne dair iki grup arasında rekabet de vardı ve mühim bir siyasî mesele ulemâ ile idarecilerin arasını açtı. Yeni kurumsallaşmış medrese sitemini hükümdarlar mı yoksa ulemâ mı yönetecekti? Medreselerin organizasyonunu ulemâ mı yoksa devlet mi üstlenecekti? Bu sorulara verilecek cevaplar geç dönem XI, XII ve XIII. yüzyıllarda Şam'da gerçekleşen ilmin meslek haline geldiği iki aşamanın bir değerlendirilmesinde görülebilir. Selçuklular'ın ve Böriler'in Şam'a hâkim olduğu döneme tekabül eden ilk aşama boyunca

Zehebî, *İber*, V, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 173-174; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 197-199; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zeheb*, V, 231-232. Ebu'l-Ferec Yahyâ b. Mahmud el-İsbahânî, gençken demirci olarak çalışmaktaydı ve aynı zamanda da bir sûfiydi: ez-Zehebî, *İber*, 254. Ebû'l-Hasen Ali b. Ebû Bekir el-Bağdâdî, bir sûfi ve attardı: İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zeheb*, V, 160. Arslan b. Yakût b. Abdurrahman, bir sûfi ve aynı zamanda da kereste atölyesi sahibiydi: Henri Sauvaire, "Le Description de Damas", *Journal Asiatique*, V (May-June, 1985), s. 404, not 9.

²⁴ Ira M. Lapidus, *Muslim Cities in Later Middle Age*, Cambridge, Massachusetts 1967. Eserde yazar on dört ve on beşinci yüzyıllarda Memlûk hükümdarlarıyla ulemâ arasındaki işbirliğini ele almaktadır, s. 107-115.

(468/1076-549/1154) medreseler hükümdarların bizzat kendileri tarafından değil, hükümdarların aile üyeleri ve yakın çevreleri tarafından inşa edilmişti. Zengîler ve Eyyübîler dönemini içine alan ikinci aşamada ise (549/1154-658/1260) hükümdarlar, medrese sisteminin desteklenmesiyle bizzat ilgilenmeye başladılar. Bununla birlikte siyasî himaye ulemâyı ilk dönemde sahip olduğu özerklikten de mahrum etmedi. Ulemânın gittikçe artacak şekilde siyasî sistemin içine çekilmesi ve devlet sistemi içerisinde yer almaya başlaması ikinci dönemi şekillendirdi.

Selçuklular ve Böriler idaresindeki seksen yıl boyunca Şam, özerk bir şehir devleti konumundaydı ve şehirdeki siyasî ve sosyal müesseseler şehrin bu statüsünü yansıtmaktaydı. Selçuklu ve Böri dönemlerinde meydana gelen hükümdar değişiklikleri, şehirdeki hükümdar ailesi ve sarayla ilgili politikaları da etkilemekteydi. Yine bu dönemde Şam'ın dış ilişkilerinin ana eksenini Haçlı devletleri oluşturmaktaydı. Selçuklular ve Böriler döneminde Şam'da halka yönelik eserleri yaptıran en önde gelen kimseler hükümdarların aile üyeleri ve saray memurlarıydı. 468 (1076)-549 (1154) yılları arasında hükümdar ailesinden kadınlar, emirler, diğer saray memurları ve hükümdarın aile efradı beş Şâfîî ve beş Hanefî medresesi ve bir de hankâh inşa ettirmişlerdi. Bu on bir binayı vakfeden hükümdar ailesinin üyeleri ve memurlar idareci elit kesimin bir parçasıydılar. Bu on bir vakıf Şam'da yeni tip dinî müesseselerin büyük çoğunluğunun Selçuklular ve Böriler döneminde kurulduğunun göstergesidir. 529 (1134) yılında Şemsü'l-mülk İsmail b. Böri'nin kurduğu hankah bir istisna olmak üzere, Selçuklu ve Böri hükümdarları hiçbir dinî müessese yaptırmamışlardı. Türk emirler veya sultanlar değil, ama zengin Hanbelî tüccarlar Selçuklu ve Böri dönemlerinde Şam'da iki Hanbelî medresesi inşa etmişlerdir.

Hükümdarların aile fertleri ve saray halkı Selçuklu ve Böri hükümdarları zamanında dinî müesseseleri himaye etmiş (hükümdarlar da dolaylı hâmileler olarak düşünülebilir), fakat ilmî alanla meşgul olan ulemâ bu dönemde devlet hizmetinde görev almamıştır. Bu dönemde Şam'daki fıkıh medreseleri bürokratlar değil, âlimler yetiştirmiş ve onları istihdam etmiştir. Yine aynı dönemde pek çoğu aynı zamanda dönemin fıkıh medreselerinin reisleri olarak bilinen en meşhur hocaları, hükümdarların yakın çevrelerinin mensupları arasında yer almadığı gibi, ne siyasî ne de idarî bir memuriyet sahibi olmuşlardır. Bilakis onlar medreselerini idare ettiler ve siyasî sistemden uzak durmaya çabaladılar. Benî Kuraşî ailesi, Böriler döneminde Şam'ın kadılığını elinde bulundurma ve geleneksel olarak siyasî bir atamanın söz konusu olduğu kadılık makamının kontrolünü Böri hükümdarlarıyla paylaşma gücüne sahipti. Bundan dolayı 468 (1076)-549 (1154) yılları arasındaki âlimler dolaylı siyasî himaye, kendini ilme adama ve kendi hâkim ilmî organizasyonlarını kontrol edebilme gibi konularda Şam'daki ilmin meslek haline gelmesi sürecinin ilk safhasını temsil etmektedirler.

549 (1154) yılında Nureddin ve Zengîler'in gelişiyle Şam, onların Suriye-

Cezîre'deki hakimiyet alanlarının başkenti oldu. Zengîler'i takip eden Eyyûbîler idaresi altında Şam, ya görkemli bir başkent, ya da Suriye-Cezîre-Mısır'daki hâkimiyet alanlarının ikinci önemli şehri durumundaydı. Eyyûbîler zamanında hükümdar değişikliği en azından, kontrolü ele geçirmek için savaşılmaya hazır başka bölgelerde hüküm süren bir aile üyesi tarafından şehrin kuşatılması anlamına gelmekteydi. Bu dönemde Haçlı devletleriyle ilişkiler dış politikaya yön vermeye devam etti. Bazen müttefik olsalar da Hârizmşahlar ve Moğollar geç dönem Eyyûbîler için önemli tehditlerdi. Selçuklu ve Börî hâkimiyetlerini takip eden yaklaşık 110 yıllık Zengî ve Eyyûbî idaresi, idarecilerle ulemâ arasında yeni siyâsî ilişkiler başlattı. Nureddin, Şam'ı ele geçirdiğinde bizzat kendisi dinî müesseseler kurdu ve sistemli olarak dinî kurumlara devlet desteği sağladı. Böylece ulemânın profesyonelleşmesi sürecinin ikinci safhası başlamış oldu. Zengî ve Eyyûbî hükümdarları arasında en fazla Nureddin, çok sayıda ve farklı tiplerde dinî müessese vakfetti. Ayrıca Nureddin, binalar ve buralarda görev yapacak kadrolar tedarik etti ve Şam'da ilk kez kurulan iki Mâlikî medresesi ile iki Şafîî medresesi, bir Hanefî medresesi, şehirdeki ilk dârü'l-hadîs ve bir hankah için ödenekler tahsis etti. Nureddin iki yoldan ulemâdan faydalanmaya ve onlara nüfuz etmeye gayret etti: İlki, bir göreve getirilecek olanları dikkatlice seçti ve mevcut dinî görevlere atananları güçlendirdi; ikinci olarak ise, din âlimlerinin görev alacakları yeni resmî memuriyetler yarattı. Böylece ulemâ üzerinde hâkimiyet sağlamak için ciddi bir mücadele başlamış oldu. Nureddin siyâsî ve dinî mevkilere var olan âlimleri atamayı ve eskiden beri ulemânın elinde bulunan alanları denetleyebilmek için devlet birimleri kurmayı tercih etti. Meselâ Nureddin Suriye'deki tasavvuf müesseselerini denetleyecek bir kurum ihdas etmiş ve bu kurumun başına da Horasanlı meşhur bir sūfîyi getirmiştir.²⁵ Eyyûbî hanedanının kurucusu Salahaddin 571 (1174) yılında Şam hâkimi olduğunda aynı şekilde o da ulemâdan yararlanmaya çalıştı. Meselâ Salahaddin Şam'daki Şafîî fıkıh medresesinin reisi olan İbn Ebî Asrûn'u Şam kaldığına getirdi.²⁶ Salahaddin, liderlerini devlet tarafından bu mevkiye getirmek suretiyle şehirdeki bütün Şafîîler'i kontrol altına almaya çalıştı. Sonraki dönemlerde idareciler kadı olarak aynı derecede nüfuzlu âlimleri görevlendirmeye çalışsalar da bunda başarı-

²⁵ İbn Hammuveyh olarak bilinen Ebu'l-Feth Ömer b. Ali b. Muhammed el-Cüveynî es-Sūfî, oğluyla birlikte Horasan'dan Şam'a göç etmiş ve burada Nureddin tarafından ihdas edilen bu yeni göreve getirilmiştir. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, I, 272; Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 153-154; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zeheb*, IV, 259; H. L. Gottschalk, "Awlâd al-Shaykh", *EI*², I, 765-766.

²⁶ Şam kadısı olarak görev yapan İbn Ebî Asrûn, bahis konusu dönemde Şam'da Şafîî mezhebinin tek reisi durumundaydı. Şerefüddin Ebû Sa'd Abdullah b. Muhammed el-Hadîsî sümme'l-Mevsilî, İbn Ebî Asrûn ismiyle meşhur olmuştur: Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, I, 394; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 32-36; Sübkî, *Tabakat*, VII, 132-137; ez-Zehebî, *Huffâz*, IV, 1357-1358 ve İber, IV, 256; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 333-334; Nuaymî, *ed-Dâris*, I, 399-403; İbnü'l-İmâd, *Şezeratü'z-zeheb*, IV, 283-284; İbn Tûlûn, *Kudâtü Dimaşk* (nşr. Salahaddin Müneccid), Damascus 1956, 49-51.

lı olamadılar. Eyyübî hükümdarı el-Âdil, Şafîî fıkıh medresesinin reisi Fahrüddin İbn Asâkir'i şehrin kadılığını üstlenmesi için Şam'a davet etmiş, fakat Fahrüddin, el-Âdil'in bu teklifini reddetmişti.²⁷ Onun bu daveti reddetmesi sadece şahsî birtakım hassasiyetlerden kaynaklanmamaktaydı. Bu reddediş, ulemâ vasıtasıyla mezhep üzerinde en üst düzeyde kontrol sağlamayı arzu eden kimselere karşı Şafîî fıkıh medresesi temsilcisinin bir karşı duruşuydu. Zengîler ve Eyyübîler tek bir ailenin üst üste iki dönemden fazla kadılık makamını elde tutmalarına da izin vermediler.

Nureddin'in aksine Salahaddin, Kahire ve Kudüs'te çok sayıda dinî müessese inşa ettirmiş olmasına rağmen Şam'da hiçbir dinî eser yaptırmamıştır. Diğer yandan Salahaddin'den sonraki Eyyübî hükümdarları Şam'da Nureddin'in modelini örnek alarak medrese sisteminin himayesine önderlik ettiler ve dinî binaların sayısını büyük ölçüde artırdılar. Hükümdar ailesinin daha aşağı seviyedeki mensupları, saray memurları ve emirler medrese ve diğer dinî müesseselerin büyük çoğunluğunu inşa etmeye devam ettiler. İlk defa çeşitli bürokratlar ve önemli memuriyetleri elinde bulunduran ulemâ, Şafîî medreseleri ve dârü'l-hadîsler kurdular. Şam'ın en önemli Eyyübî hükümdarlarının şehirde genellikle bir tane görkemli bina inşa ettirmiş oldukları görülmektedir. Hükümdarların kurdukları bu vakıflar çoğunlukla büyük ve itibarlı oluyor, çoğu zaman da hükümdar ailesine ait mezarları ihtiva ediyordu. Hanbelîler ise istisnâ iki durum dışında binalarını kendileri finanse etmekteydiler. Çünkü Hanbelîler, içlerinden bazı âlimler hükümdarlar tarafından kurulan medreselerde görev almaktan çekinmeseler veya hükümdarlar tarafından bir hocalığa getirilmiş olsalar bile hükümdarın doğrudan desteğine sahip değillerdi. Fakat gerçekte onlar makamlar ve maaşlar konusunda devlete çok daha fazla bağlı durumdaydılar. Bütün bunlara ilâveten Salahaddin ve onu takip eden Eyyübî hükümdarları Şam'da küçük bir âlim grubunu devlet memurluğu içine çekebildiler. Geç Eyyübî dönemine ait tabakalar ev hapislerinden, müsaderelerden, hatta siyasetle meşgul olmuş ve yüksek memuriyetlere getirilmiş ulemânın idamlarından bahsetmektedir. Halbuki Selçuklular, Böriler, Zengîler ve erken dönem Eyyübîler döneminde yaşayan önceki âlim nesilleri istisnasız daha uzun ve huzurlu bir hayat yaşamışlardı.

Netice itibarıyla, önceki seksen yıllık dönemdeki Şam hükümdarlarının aksine Zengî ve Eyyübî hükümdarları dinî müesseseleri doğrudan himaye ettiler. Geç dönem Eyyübî hükümdarları da Nureddin ve Salahaddin'in ortaya koydukları modeli takip etti. Onlar, önceden ulemânın icra ettiği görevleri denetlemek için yeni devlet memuriyetleri ihdas etmişler veya esasen bürokratların yerine getirmesi gereken görevlere ulemâdan kimseleri atamışlardır. Son dönem Eyyübî hükümdarları atama konusundaki güçlerini çeşitli medreselerin hocalarına görev verme ve onları görevden almaya varacak kadar genişletmişlerdir. Ayrıca onlar,

²⁷ Ebû Şâme, *Zeyl*, s. 137-138; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII, 101.

ulemâyı ve onların müesseselerini Şam hükümdarlarını kabul eder hale getirmek ve ulemânın konumunu doğrudan devletin inisiyatifine bağlı kılmak için gayret sarf etmeye devam etmişlerdir.

Sonuç

Siyasî ve idarî istikrar açısından genel olarak başarısız olan geç XI, XII ve XIII. yüzyılın Şam hükümdarları ellerindeki mevcut fırsatları sosyal müesseseleri şekillendirmek için kullandılar. Bu hükümdarlar ve onların aile fertleri Şam'daki uluslararası ilmî sistemi kurumsallaştırdılar ve ulemânın profesyonelleşmesini sağladılar. Akabinde de vaktiyle ulemânın elinde bulunan alanları devlete bağimli hale getirmek suretiyle ulemâyı bürokratik ve kendi içerisinde hiyerarşik bir sınıf haline getirerek tahakküm altında tutmaya çabaladılar. Halbuki Selçuklular ve Böriler zamanında ulemâ sadece kendi ilmî teşkilâtıyla alakardı ve devlet bürokrasiyle herhangi bir ilişkisi bulunmamaktaydı. Siyasî otorite tarafından ise sadece dolaylı olarak desteklenmekteydi. Zengîler ve Eyyûbîler dönemine gelindiğinde hükümdarlar, hocalık, şeyhlik, kadılık gibi mevkilere yapılan atamaları kontrol ve ulemânın bürokrasi içerisinde yer almasını teşvik etmek suretiyle dinî müesseselerin doğrudan himâyeye edilmesi konusunda ilgilenmeye başladılar. Neticede fıkıh medreseleri iktidarla karşı karşıya geldikleri durumlarda bir nüfuz kaybı yaşadı. Eyyûbî döneminin sonlarına doğru âlimler ve ulemâ ailelerinin mensupları devlet memuriyetinin ve memuriyetin beraberinde getireceği muhtemel zenginliğin peşinde koşmaya başladılar.

IX. yüzyılda Abbâsî halifeleri dinî öğretiler ve İslâm hukukunun muhtevası üzerinde hâkimiyet kurmayı denemiş, fakat bunda başarısız olmuşlardı. İlk dönem âlimleri, özellikle de IX. yüzyıl ulemâsının pek çoğu, devletin şer'î hukuk üzerinde hakimiyet kurmasını önlemek için kadılık makamlarını reddetmişlerdi.²⁸ X ve XI. yüzyılda ise Şîî hükümdarlar devletin temeli olarak yeni bir dinî öğretiyi yaymaya çalışmış, fakat onlar da bunu başaramamışlardı. Ancak XII ve XIII. yüzyılda Şam'da devlet, ulemâ üzerinde kısmî bir hâkimiyet sağlamayı başardı. Nureddin'in veya Eyyûbîler'in bir doktrin ortaya koymak, hukuku değiştirmek veya yeni bir dinî sistem inşa etmek gibi bir meseleleri yoktu. Aksine onlar, ulemânın hâkim sosyal-dinî gücünün farkındaydılar ve onların profesyonelleştirilmesi ve bürokratik sınıf içerisine dahil edilmeleriyle bu gücü kontrol etmeye çalıştılar.

XII ve XIII. yüzyıl Şam hükümdarları ulemânın toplumdaki kolektif rolünün bilicinde olduklarından, camiiler kadar fıkıh medreselerini, dârü'l-hadîsleri ve tasavvuf müesseselerini de desteklediler. Selçuklu, Börî, Zengî ve Eyyûbî hüküm-

²⁸ N. J. Coulson, "Doctrine and Practice in Islamic Law: One Aspect of the Problem", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XVIII (1956), s. 211-226.

darları genel olarak güçlü, yeni ve kalıcı siyasî, bürokratik ve askerî müesseseler geliştirme konusunda başarısız olsalar da, İslâm coğrafyasındaki ilmî ağın etkisinin ve bu ağın kurumsallaşmasının getireceği sosyal ve siyasî faydaların farkındaydılar. Türk ve Kürt hükümdarlar işler durumda olan sistemi desteklediler ve kısmen de kontrol altında tutabildiler. Ayrıca Selçuklu, Börî, Zengî ve Eyyübî hükümdarları ulemâ sınıfından olan bireyleri ayrı ayrı devlete bağlamak yerine bütün bir toplumsal-profesyonel-eğitim sistemini himaye etmeyi başardılar. Çünkü onlar daimî bir orduyla iç içe geçmiş güçlü bir bürokrasinin istikrar için tek çare olmadığını fark etmiş durumdaydılar. Hükümdarlar tarafından desteklenen ve yaygınlaştırılan medrese sistemi de müslüman kitleler için yetkin ve süratli bir rehberlik sunacak kişiler üretmeyi başardı. İlimin meslek haline geliş süreci muhtemelen XII ve XIII. yüzyıl Şam'ının siyasî ve sosyal yapısında bürokrasi ile ordunun azalan kurumsal karmaşıklığını dengelemiştir. Şam hükümdarlarının İslâm coğrafyasındaki ilmî ağı ve ulemânın profesyonelleşmesini desteklemelerinin ikinci sebebi bu yolla halifeyle yakın ilişkiler kurmak gibi siyasî faydalar sağlayabilmek, ayrıca halife otoritesiyle rekabet edebilmek için bu sistemi kendi konumlarını meşrulaştırma kaynağı haline getirmektir.²⁹

Memlükler ve Osmanlı İmparatorluğu gibi sonraki dönem İslâm devletleri, kendilerine kadar gelen İslâm ilmî geleneği üzerine kuruldular. Memlükler döneminde imtiyazlı bazı güçlü ve zengin ulemâ aileleri Kahire ve diğer başka bölgelerde çok sayıda memuriyeti kontrol etmekteydiler. XIII. yüzyılın sonları ve XIV. yüzyıl boyunca bir kimse aynı anda yedi-sekiz yerde hocalığa atanabilmekte ve Selçuklular, Böriler, Zengîler ve Eyyübîler zamanı Şam'ından farklı olarak aynı anda birden fazla memuriyeti sürdürebilmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise din, sultana bağlı ve tepesinde hiyerarşik bir ulemâ bürokrasinin bulunduğu devletin bir uzvu haline geldi. Meselâ XV. yüzyılın ikinci ve XVI. yüzyılın ilk yarısında bu iki ana hiyerarşi, baş kadı [kadiasker] ve şeyhül-İslâmlık şeklinde iki üst düzey dinî makamın oluşmasına sebep oldu. Bu her iki makama getirilecek adayın bir dizi daha düşük seviyelerde görevler almaları gerekmektedir ve bu iki hiyerarşi arasında karşılıklı bir değişim söz konusu değildi.³⁰ Şeyhülislâm veya Şam müftüsü gibi XII ve XIII. yüzyıl Şam'ında genel manada kullanılan unvan ve payeler, Memlükler ve Osmanlılar zamanında devlet bürokrasisi içerisinde belirli memuriyetlere dönüştüler. Halbuki XII. ve XIII. yüzyıl Şam ulemâsı uzmanlaşmış değildi ve pek çok mevki arasında rahatça hareket edebilmekteydi.

XII ve XIII. yüzyıl Şam'ı, hem İslâm coğrafyasındaki ilmî kurumsallaşma sürecinin bir sahnesi olma özelliği taşımakta, hem de İslâm toplumunun ve cemiyet

²⁹ George Makdisi, *Ibn 'Aqil et la résurgence de l'islam Traditionaliste au XIe siècle (Ve siècle de l'Hégire)*, Damscus 1963, s. 226.

³⁰ Richard Repp, "Some Observations on the Development of the Ottoman Learned Hierarchy", *Scholars, Saints, and Sufis* (ed. Nikki Keddie), (Berkeley University of California Press, 1972), s. 17-32.

hayatının evriminde dönüm noktasını teşkil etmektedir. Bu süreç, ulemânın gönüllü olarak faaliyet gösteren bireylerden bürokratik bir sınıfa dönüştüğü ara bir dönemi tasvir etmektedir. İslâm'ın ilk asırlarında ulemâ, kendi bağımsız ilmî süreçlerini oluşturmakta ve genellikle ilmî faaliyetlerini başka bir işle birlikte sürdürmekteydi. XII ve XIII. yüzyıllarda ise Şam'da, şehre dışarıdan göç etmiş, bir süreliğine şehre uğramış ve Şam'ın yerlisi olan âlimler, aynı dönemde vakfedilmiş dinî kurumlardaki kadroları işgal ettiler ve İslâm'ın ilerleyen yüzyıllarında uzmanlaşmış âlimlerin bütünüyle profesyonelleşmiş bürokratik bir sınıfın öncüsü oldular.